

РОЗДІЛ 9 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.131

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА ЛЮДИНИ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ОХОРОНИ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ, ТА ГАРАНТІЇ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

THE CONSTITUTIONAL RIGHTS IN NEED OF PROTECTION AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IN THE LEGISLATION OF UKRAINE AND GUARANTEES OF THEIR REALISATION

Бабенко І.Ю.,

ад'юнкт

Донецького юридичного інституту МВС України

Статтю присвячено визначенню конституційних прав людини, що потребують охорони на стадії досудового розслідування за законодавством України. Проаналізовано та зіставлено норми, що регулюють питання охорони прав людини на стадії досудового розслідування на конституційному та процесуальному рівні. Визначено поняття «кримінально-процесуальні гарантії реалізації прав людини».

Ключові слова: досудове розслідування, заходи забезпечення кримінального провадження, державний примус, конституційні гарантії прав людини, кримінально-процесуальні гарантії.

Статья посвящена определению конституционных прав человека, нуждающихся в охране на стадии досудебного расследования по законодательству Украины. Проанализированы и сопоставлены нормы, регулирующие вопросы охраны прав человека на стадии досудебного расследования на конституционном и процессуальном уровне. Определено понятие «уголовно-процессуальные гарантии реализации прав человека».

Ключевые слова: досудебное расследование, меры обеспечения уголовного производства, государственное принуждение, конституционные гарантии прав человека, уголовно-процессуальные гарантии.

The article is devoted to the definition of the constitutional rights in need of protection at the stage of pre-trial investigation in the legislation of Ukraine. It is analyzed and compared the norms governing the protection of the human rights at the stage of pre-trial investigation on constitutional and procedural level. It is given the definition of «the criminal procedural guarantees of human rights».

Key words: pre-trial investigation, measures to ensure criminal proceedings, state compulsion, constitutional guarantees of human rights, criminal procedural guarantees.

У ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України зазначено, що одним із завдань кримінального провадження є охорона прав, свобод та законних інтересів його учасників, а ст. 8 КПК України закріплює, що людина, її права та обов'язки визнаються найвищими цінностями [1, с. 3]. Ст. 3 Конституції України [2] проголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Окрім цього згідно з п. 1, 8, 12 додатку № 4 до наказу МВС України від 29.07.2010 року № 347 «Про затвердження Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 років» [3] питання вдосконалення кримінально-процесуального законодавства, а також дослідження з дотримання прав людини на етапі досудового розслідування є пріоритетними. Це свідчить про те, що на національне право покладається важлива місія щодо гарантування прав і свобод людини [4, с. 143], і це охоплює діяльність органів внутрішніх справ України, зокрема галузь кримінальних процесуальних відносин.

Питання прав людини у кримінальному процесі розглядаються у працях багатьох українських вчених, наприклад: Ю.П. Аленіна, С.А. Альперта, М.Л. Баженова, Л.О. Богословської, В.Д. Бринцева, Т.В. Варфоломєєвої, Ю.М. Грошевого, В.С. Зеленецького, О.В. Капліної, В.О. Коновалової, А.М. Колодія, О.П. Кучинської, Є.Д. Лук'янчикова, І.Ф. Літвінової, В.І. Мариніва, І.Є. Марочкіна, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, Ю.Г. Овчинникова, А.Ю. Олійника, П.М. Рабіновича, А.Л. Ривліна, Н.В. Сібільової, М.І. Сірого, С.М. Смокова, В.М. Тertiшника, І.В. Тиричева, А.Р. Туманянц, Ю.В. Хоматова, Г.І. Чангулі, В.Ю. Шепітька, В.П. Шибіка, Ю.П. Яновича та ін. Вивчення цього питання займають також і російські вчені. Йому присвячені праці А.Н. Гайнетдинова, Т.М. Добровольської, М.А. Колоколова, М.С. Строговича та ін. Проте дослідження зазначених науковців не торкаються питання співвідношення конституційних прав людини та заходів забезпечення кримінального провадження.

Метою даної роботи є визначення конституційних прав людини, що потребують охорони на стадії

досудового розслідування за законодавством України, та гарантій їх реалізації. Для досягнення даної мети необхідно виконати наступні завдання: проаналізувати та зіставити норми, що регулюють питання охорони прав людини на стадії досудового розслідування на конституційному та процесуальному рівні; визначити поняття «кримінально-процесуальні гарантії реалізації прав людини».

Конституція України закріплює основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина [5, с. 167], дія яких у кримінальному процесі може бути обмежена необхідністю виконання призначення¹ кримінального судочинства [6, с. 28], та надає **конституційні гарантії прав і законних інтересів людини у сфері кримінального судочинства**, якими є закріплені в Конституції положення, що регламентують право людини звертатися до державних органів із вимогою захистити порушені злочином права, та обов'язок держави реагувати на такі вимоги певним способом у визначеній процесуальній формі [7].

У другому розділі Конституції України від 28 червня 1996 року закріплюються такі групи основних прав: **фізичні, політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні, особисті права** тощо. У даній статті ми з'ясуємо, яка з цих груп прав є найбільш вразливою на стадії досудового розслідування та потребує охорони.

Для досягнення мети нашої статті звернемось до аналізу роботи Н.А. Нозірова, який досліджував питання охорони прав людини на досудовому етапі, та на думку якого особливої уваги потребують конституційні й інші законодавчі положення, які покликані гарантувати **недоторканність особи, її особистого життя та житла, честі і гідності** та мають бути найбільше забезпечені в досудовому провадженні. Зроблені ним висновки ґрунтуються на результатах проведеного анкетування 314 респондентів – діючих практичних працівників, які зазначили, що найбільше на досудовому етапі порушуються наступні права: право на свободу та особисту недоторканність (25,9%), право на повагу честі та гідності (15,7%) та право на недоторканність житла (12%) [6, с. 29]. О.П. Кучинська частково підтверджує цю думку, зазначаючи, що в галузі кримінальних відносин виникають та проявляються найбільш суттєві обмеження конституційних прав і свобод громадян, а відносини особи та держави дуже часто супроводжуються інтенсивним примусовим впливом із боку останньої (затримання, тримання під вартою, відсторонення від посади тощо) [8, с. 166]. А.М. Колодій та А.Ю. Олійник також підтримують цю думку і зазначають, що тимчасово, в межах чинного законодавства, працівники міліції мають право обмежувати **особисті (фізичні) права і свободи особи**, якщо без цього неможливо виконати покладені на них обов'язки. Серед таких прав громадян у першу чергу вони називають **право на недоторканність особи, житла й особистого життя, свободи пересування, віросповідання, думки** тощо [5, с. 296].

Тобто, як бачимо, науковці згодні, що найчастіше у кримінальному процесі обмежують саме фізичні права особи, тоді як на думку А.М. Колодія та А.Ю. Олійника, саме **фізичні права та свободи** є найважливішими серед наведених груп прав. Їх особливе значення пояснюється тим, що вони безпосередньо пов'язані із самою сутністю людини.

У свою чергу система фізичних прав людини і громадянина, за Конституцією України, в цілому складається з таких прав: невід'ємне право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності людини (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на недоторканність житла (ст. 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32), право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишити територію України (ст. 33), право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) [5, с. 167].

Подивимось на це питання з іншого боку та звернемось до ст. 131 КПК України [1, с. 74], яка визначає та законодавчо закріплює види заходів забезпечення кримінального провадження, серед яких: виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід; накладення грошового стягнення; тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом; відсторонення від посади; тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна; арешт майна; затримання особи; запобіжні заходи. Як бачимо, заходи забезпечення кримінального провадження, враховуючи їхню систему, можна вважати заходами кримінально-процесуального **примусу**, які мають певні ознаки [9, с. 247]. У свою чергу визначення поняття **примусу** як поняття загального права означало насильство чи загрозу насильства [10] та **державного примусу** як психологічного або фізичного впливу державних органів (посадових осіб) на певних осіб із метою спонукати, примусити до виконання норм права [11] не залишає нам сумніву в тому, що на досудовому етапі розслідування в першу чергу обмеженню піддаються саме **фізичні права** суб'єктів кримінального процесу.

Такий висновок було також підтверджено проведеним інтерв'юванням практичних співробітників слідчих підрозділів м. Горлівки Донецької області, які зазначили, що в першу чергу уваги потребують права людини в галузі **недоторканості особи, житла й особистого життя**, бо саме ці права людини найчастіше обмежуються під час здійснення досудового розслідування.

Для визначення співвідношення між фізичними правами людини, що закріплені Конституцією України, та кримінально-процесуальними нормами ми провели аналіз, який показав, що майже всі права людини цієї групи можуть зазнавати впливу **заходів забезпечення кримінального провадження** та бути суттєво обмеженими нормами КПК України, окрім невід'ємного права на життя (ст. 27), права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх по-

¹ «Завдання» за законодавством України.

глядів і переконань (ст. 34), права на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), які, на нашу думку, є практично непохитними та не підпадають під пряму дію КПК України (табл. 1). Щодо всіх інших конституційних прав зауважимо, що спостерігається певна рівновага між нормами кримінального процесу, що забезпечують можливість їх реалізації, та нормами, що дають право на їх обмеження для виконання завдань кримінального судочинства. Усі конституційні права особи з групи фізичних законодавчо закріплені та реалізуються через принципи та процесуальні форми КПК України, окрім трьох вищезазначених, хоча побічно законодавець дотримується цих прав, ставлячи життя людини вище, ніж отримання додаткових доказів у результаті проведення слідчих (розшукових) дій, що загрожуватимуть життю, чи збері-

гання речових доказів, що є небезпечними для життя багатьох людей, або законодавець дозволяє використовувати рідну (відмінну від державної) мову під час здійснення кримінального провадження, що надає змогу учасникам процесу як розуміти сутність того, що відбувається, так і вільно висловлювати свої думки під час давання свідчень, заяви клопотань або скарг.

Окрім вищезазначених норм КПК України, що забезпечують можливість реалізації конституційного права через принципи та процесуальні форми, законодавець наділяє учасників кримінального процесу певними правами (наприклад, на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності [1, с. 13]) та обмежує процесуальні дії та рішення розумними строками [1, с. 15, 68].

Таблиця 1

Порівняльний аналіз конституційних та кримінально-процесуальних норм у сфері забезпечення прав людини фізичної групи

Фізичні права людини за Конституцією України	Відповідні заходи забезпечення кримінального провадження	Норми КПК України, що забезпечують можливість реалізації конституційного права	Норми КПК України, що дають право на обмеження конституційних прав
Право на життя (ст. 27)	-	Під час проведення окремих слідчих дій (напр., слідчий експеримент – ч. 4 ст. 240). П. 1, 2 ч. 2 ст. 271. Контроль за вчиненням злочину (в частині відмови від контролю за вчиненням злочину, якщо внаслідок таких дій неможливо повністю запобігти посяганням на життя та в частині поширення речовин, небезпечних для життя багатьох людей). П. 4 ч. 6 ст. 100. Зберігання речових доказів і документів та вирішення питання про них (в частині технологічної переробки або знищення за рішенням слідчого судді речових доказів, якщо їх тривале зберігання небезпечне для життя чи здоров'я людей або довкілля)	-
Право на повагу до гідності людини (ст. 28)	- затримання особи (під час обшуку особи або опосвідчення), - тимчасовий доступ до речей і документів (під час обшуку особи)	Ст. 11. Повага до людської гідності Під час проведення: - обшуку особи (в частині вибору слідчого однієї статі – ч. 5 ст. 236), - слідчого експерименту (ч. 4 ст. 240), - опосвідчення (ч. 4 ст. 241)	Може бути обмеженим під час проведення: - обшуку особи (ст. 236), - слідчого експерименту (ст. 240), - опосвідчення (ст. 241)
Право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29)	- затримання особи, - запобіжні заходи, - привід	Ст. 12. Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність. Ст. 188-192 (в частині визначення деяких процедур для здійснення приводу та під час затримання). Ч. 3 ст. 187. Забезпечення прибуття особи для розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу (в частині права на ухвалення постанови про привід). Ст. 207, 209-213 (в частині визначення порядку, строку, умов затримання тощо)	Ст. 181. Домашній арешт. Ст. 183. Тримання під вартою. Ст. 188. Клопотання про дозвіл на затримання з метою приводу. Ст. 207. Законне затримання. Ст. 208. Затримання уповноваженою службовою особою

Право на недоторканність житла (ст. 30)	- тимчасовий доступ до речей і документів (під час обшуку), - тимчасове вилучення майна, - арешт майна	Ст. 13. Недоторканність житла чи іншого володіння особи. Ст. 235, 236 (в частині визначення порядку, підстав для обшуку тощо)	Ст. 233. Проникнення до житла чи іншого володіння особи Ст. 234. Обшук. Ст. 237. Огляд. Ст. 267. Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи
Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31)	- тимчасовий доступ до речей і документів, - тимчасове вилучення майна	Ч. 1, 2 ст. 14. Таємниця спілкування. П. 1 ч. 1 ст. 161. Речі і документи, до яких заборонено доступ. П. 6 ч. 1 ст. 162. Речі і документи, які містять охоронювану законом таємницю. Ст. 16, 167, 168 (в частині дозволу та визначення підстав, порядку тимчасового вилучення майна). Ст. 254. Заходи щодо захисту інформації, отриманої в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій (в частині заборони розголошення інформації, яка була отримана в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій). Ч. 4, 5 ст. 258. Загальні положення про втручання у приватне спілкування. Ст. 248-250 (в частині визначення порядку розгляду клопотань, строків та інших умов проведення негласних слідчих (розшукових) дій). Ст. 255. Заходи щодо захисту інформації, яка не використовується у кримінальному провадженні	Ч. 3 ст. 14. Таємниця спілкування. Ст. 169. Припинення тимчасового вилучення майна. Ст. 207, 208 (в частині права вилучати майно під час затримання особи). Ст. 256. Використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у доказуванні. Ст. 257. Використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій в інших цілях або передавання інформації
Право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32)	- тимчасовий доступ до речей і документів	П. 3 ч. 2 ст. 27. Гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами. Ст. 254. Заходи щодо захисту інформації, отриманої в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій (в частині не розголошення інформації, яка була отримана в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій). Ст. 255. Заходи щодо захисту інформації, яка не використовується у кримінальному провадженні	Ст. 15. Невтручання у приватне життя. Ст. 256. Використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у доказуванні. Ст. 257. Використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій в інших цілях або передавання інформації
Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишити територію України (ст. 33)	- затримання особи, - запобіжні заходи, - привід	Ст. 12. Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність. Ч. 3 ст. 187. Забезпечення прибуття особи для розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу (в частині права на ухвалення постанови про привід). Ст. 188. Клопотання про дозвіл на затримання з метою приводу (в частині визначення умов подання клопотання). Ст. 189, 190 (в частині визначення порядку, умов для приводу тощо)	Ст. 181. Домашній арешт. Ст. 188. Клопотання про дозвіл на затримання з метою приводу. Ст. 323. Наслідки неприбуття обвинуваченого (в частині права на ухвалення постанови про привід)
Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34)	-	Ст. 29. Мова, якою здійснюється кримінальне провадження (в частині використання рідної мови та користування послугами перекладача)	-
Право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35)	-	-	-

Таким чином, усі конституційні права людини, що можуть бути обмежені на стадії досудового розслідування, законодавчо закріплені у Кримінальному процесуальному кодексі України, відповідні норми якого утворюють **систему кримінально-процесуальних гарантій**, до яких, на думку Д.Є. Кутоманова, належать принципи кримінального процесу, кримінально-процесуальна форма, права й обов'язки суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, передбачені законом строки проведення процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень [12, с. 8].

Переходячи до визначення поняття «кримінально-процесуальні гарантії реалізації прав людини», встановимо лексичне значення слова «гарантія». Тлумачний словник української мови визначає **гарантію** як відповідальність за що-небудь, забезпечення чого-небудь; умову, що забезпечує успіх чого-небудь [13, с. 307]. У теорії права під **гарантіями прав і свобод та обов'язків людини** розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів та способів, що забезпечують їхню фактичну реалізацію, охорону та надійний захист [14, с. 13].

Визначаючи поняття за галузевою належністю нашого дослідження, звернемось до робіт Н.С. Манової, яка зазначає, що **кримінально-процесуальні гарантії** – це встановлені законом засоби та способи забезпечення мети кримінального процесу, що сприяють успішному здійсненню правосуддя, захисту прав та законних інтересів особистості [15, с. 16].

Процесуальні гарантії, на думку М.М. Михеєнка, – це передбачені кримінально-процесуальним законом засоби забезпечення завдань кримінального судочинства й охорони прав і законних інтересів осіб, які беруть у ньому участь [16, с. 22]. І.Ф. Літвінова, на нашу думку, дає більш повне та конкретне визначення **кримінально-процесуальних гарантій прав людини**, та зазначає, що це *різноманітні за своїм конкретним змістом засоби, умови та способи, що встановлені нормами кримінально-процесуального права і слугують, з одного боку, забезпеченню можливості реалізації, а з іншого – захисту, охорони і відновленню прав і законних інтересів особи-учасника кримінально-процесуальних відносин* [4, с. 143].

На підставі проведеного у цій статті дослідження можна зробити наступні **висновки**:

1. Під час здійснення досудового розслідування найбільшому впливу та обмеженню піддаються права людини фізичної групи, які в той же час є найважливішими для людини.

2. Майже всі права людини з фізичної групи можуть підпасти під вплив заходів забезпечення кримінального провадження та бути суттєво обмеженими нормами КПК України.

3. Визначено поняття кримінально-процесуальних гарантій прав людини.

Зазначені висновки є підставою для подальших наукових розвідок для визначення оптимальних меж між гарантіями забезпечення прав людини та необхідністю виконання завдань кримінального судочинства на різних етапах досудового розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Уголовный процессуальный кодекс Украины. – Х. : Одиссей, 2013. – 336 с.
2. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР / Верховна Рада України // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
3. Наказ МВС України від 29.07.2010 року № 347 «Про затвердження Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 років» // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.univd.edu.ua/general/nauka/2013/mvs/nakaz.pdf>.
4. Літвінова І.Ф. Система та види гарантій прав особи у кримінальному судочинстві / І.Ф. Літвінова // Підприємство, господарство і право. – 2012. – № 4. – С. 143–148.
5. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.
6. Нозиров Н.А. Охрана прав и свобод человека и гражданина в досудебном производстве по уголовному делу : дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. – М. : РГБ, 2007. – 250 с.
7. Конституционные гарантии прав человека в уголовном судопроизводстве: сущность и понятие // [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.info-library.com.ua/libs/statyya/2691-konstitutsijni-garantiyi-prav-osobi-v-kriminalnomu-sudochinstvi-sutnist-i-ponjattja.html>.
8. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : монографія / О.П. Кучинська. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 288 с.
9. Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю.М. Грошевого та О.В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
10. Примус і зловживання впливом // [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/15950210/pravo/primus_zlovzhivannya_vplivom.
11. Адміністративний примус, його види // [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/admin_pravo/011.php.
12. Кутоманов Д.Є. Забезпечення конституційних прав особи в досудовому провадженні по кримінальних справах [текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д.Є. Кутоманов ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 20 с.
13. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови / А.О. Івченко. – Х. : ТОВ «Видавництво Фоліо», 2001. – 540 с.
14. Наливайко О.І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.І. Наливайко ; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 18 с.
15. Манова Н.С., Францифоров Ю.В. Уголовный процесс : конспект лекций. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2007. – 176 с.
16. Михеєнко М.М. Кримінальний процес України : підручник / М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко. – К. : Либідь, 1992. – 431 с.